

УДК 783.2:271.2–788(477–25)“19”

Олеся Прилепа
(Київ)

БОГОСЛУЖБОВИЙ СПІВ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ ТА ЙОГО НОСІЇ В ЧАСИ ГОНІНЬ (перша половина ХХ століття)

Статтю присвячено історії Києво-Печерської лаври та її насельників в один із найскладніших і найтрагічніших часів – заборони віросповідання, масових репресій служителів церкви і вірних загалом. У числі братії монастиря, що зазнала гонінь, виявлено чимало таких ченців, які в різні періоди несли послух на клиросах монастирських храмів (т. зв. Великої церкви – Успенського собору, церков Ближніх і Дальніх печер, Китаївської, Голосіївської, Спасо-Преображенської пустиней тощо). Деякі з-поміж братії були й півчими митрополичого хору. Переймаючи молитвоспівний досвід своїх духовних учителів, вони ставали безпосередніми носіями традицій уставного співу обителі.

Ключові слова: Києво-Печерська лавра, півчі, регенти, уставники, підуставники, псаломники.

The article deals with the history of the Kyiv-Lavra of the Caves and its inhabitants in one of the most complicated and tragic periods – the prohibition of religion, mass repression of church ministers and the faithful in general. Among the monastery's community, which has suffered persecutions, revealed are a good few of those who, at different times, obeyed at choirs of the monastery's churches (the so-called Great Church – the Cathedral of the Dormition, churches of the Near Caves and the Far Caves, the Kytayiv Hermitage, the Holosiyiv Hermitage, the Transfiguration of the Saviour Hermitage, etc.). Some of the community were choristers of the Metropolitan Choir as well. While taking over the prayer-singing experience from their spiritual masters, they came to be immediate bearers of the monastery's statutory singing tradition.

Keywords: Kyiv-Lavra of the Caves, choristers, choirmasters, *ustavnyky* (connoisseurs in monastic statute), *pidustavnyky* (subordinates to the *ustavnyky*), psalm-readers.

Одним з найвагоміших складників духовної культури українського народу є богослужбовий спів – величний плід багатовікового молитовного стояння перед Господом подвижників православної віри, хвали Творцю. Упродовж віків на базі греко-візантійських церковних канонів у нелегкій праці неусипної молитви, постового утримання, перебуванні в постійній боротьбі з гріховним сформувалися власні богослужбові інтонаційні системи. У них закарбувався духовний світ подвижників-слов'ян.

Вершинним явищем відзначений знаменний спів – носій літургійних канонів і виразник «богослов'я у звуках». За Переданням, уставний знаменний спів був Богонатхненним і мав янгологласну природу. Віддавна духовним центром його розвитку вважається Києво-Печерський монастир. Ставлення до уставного знаменного співу як до святині й форми спілкування з Богом забезпечувало його збереженість упродовж багатьох віків. У регіональних традиціях та історичній перспективі знаменний спів набув варіантних лексичних форм, зберігаючи уставну єдність канонічної богослужбової співацької культури.

З-поміж потужних носіїв традицій давнього стовпового співу особливе місце посів киево-печерський наспів – величне творіння соборної молитви киево-печерських подвижників. Духовною сутністю традиції киево-печерського наспіву була «практика ісихазму: в молитовному подвигу створювався розспів як світобачення у звуці, як один із аспектів цієї практики» [3, с. 5]. У процесі тривалого історичного розвитку духовно подвижний ¹ киево-печерський монодійний наспів набув багатоголосних форм [3].

Революційні події 1917 року стали катастрофічними для Православної церкви та її богослужбового співу, адже докорінно змінили умови її існування на теренах тодіш-

ньої Російської імперії й України зокрема. Від 1920-х років «у доктринах побудови “пролетарської культури” формувалося відверто негативне ставлення до релігії і всього, що з нею пов'язано» [13, с. 119]. Розпочався один із найскладніших і найтрагічніших часів – період заборони віросповідання, масових репресій служителів церкви та вірних загалом [7; 11]. Декрет Ради народних комісарів від 5 лютого 1918 року про відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви (його український аналог від 19 січня 1919 р.) надав підстави гонінь на Церкву [1].

Як зазначають дослідники, новий етап витіснення церкви з радянського суспільства розпочався від кінця 1920-х і до кінця 1930-х років: влада активізувала «використання силових методів ліквідації усіх проявів релігійного світогляду» [1]. 1929 року було доповнено законодавчі засади боротьби з Церквою. Постанова ВЦВК і РНК СРСР від 8 квітня 1929 року «про релігійні об'єднання» та зміни до Конституції УРСР у травні розширювали зміст поняття «антидержавницька діяльність» стосовно духовенства та віруючих й обмежували умови існування релігійних громад: було заборонено проведення богослужінь поза межами храму, здійснення благодійної діяльності з боку релігійних угруповань, надання приватно релігійних знань та ін. Дії священнослужителів, які порушували такі вимоги, розцінювалися як «антидержавна діяльність»². У циркулярному листі «Про стан і перспективи церковного руху і чергові завдання органів ОДПУ» від 22 березня 1930 року ДПУ з початком суцільної колективізації в Україні отримало завдання «очистити» республіку від впливу релігії [1].

Атеїстична пропаганда й діяльність Спілки безбожників у 30-х роках досягли небувалих масштабів [6, с. 63]. «За бажанням трудящих» відбувалися масові закриття храмів, монастирів, костелів, синагог. Про новини антирелігійної кампанії можна було знайти ретельну інформацію в місцевій радянській пресі, насамперед «Пролетарській правді», київському тижневику «Безбожник» [6, С. 63] тощо.

У другій половині 1930-х років політичні переслідування віруючих тільки посилювалися. Каральні операції в 1937–1938 роках мали завершити двадцятилітній період боротьби з потенційною «п'ятою колоною» в СРСР. Лише 1937 року в Україні за неповними даними органи державної безпеки репресували 3970 людей за звинуваченням у «церковній та сектантській контрреволюції» [10, с. 84]. У більшовицьких програмах із антирелігійної боротьби Православну Церкву оцінювали як «оплот експлуататорського монархічного ладу», а духовенство і віруючі зараховувалися до «табору контрреволюційних сил» [1].

Попри все, як зазначають дослідники, знищити віру в серцях людей не вдалося. Стихійно утворювалися найрізноманітніші способи здійснення богослужбових потреб [6, с. 62]. «Церква у валізі» – одне з найприкметніших явищ цього часу [6, с. 65]. Свідчень діяльності останньої збереглося чимало: здійснення церковних потреб і таїнств спонукало священників і монахів вести пересувний спосіб життя.

Богослужбова співацька справа в умовах тиску опинилася на межі знищення й розвалу. За словами І. Гарднера, «носіями богослужбово-співацької традиції, як <...> монодійної, так і неодноголосної, стали тепер не регенти і не хори церковних півчих, а православні віруючі» [5, с. 627].

Кієво-Печерська лавра – потужний духовний православний центр східнослов'янського світу – опинилася в центрі тогочасних трагічних подій. Під час воєнних конфліктів монастир кілька разів потрапляв під обстріл. Бандитських нападів та обстрілів зазнавали також Голосіївська і Китаївська пустині. Відчутні зміни у звичному монастирському житті відбулися вже у 1918 році, коли у монастирі зменшилася кількість богослужінь. З-поміж насельників монастиря, яких згодом буде заарештовано, розстріляно в тюрмах чи заслано у виправні табори, першими були лаврські священноархімандрити, митрополити Володимир (Богоявленський) та Антоній (Храповицький).

Особливо трагічним для братії став 1918 рік, коли було жорстоко вбито митрополита Володимира (Богоявленського). Звернення, яке поширили тоді з-поміж монахів,

закінчувалося словами: «Ми мусимо, отці й братіє, бути готовими до сповідництва й мучеництва» [2, с. 21]. Форма буття насельників монастиря, пов'язана з мучеництвом, тривала довгі роки ³.

За братією Києво-Печерської лаври наглядали агенти НКВС і створене в березні 1922 року ДПУ. У 1924 році ситуація навколо Києво-Печерського монастиря ще більше погіршилася ⁴: ДПУ розробило програму прискорення розколу Православної Церкви. У жовтні 1924 року обновленський митрополит Інокентій (Пустинський) дістав мандат на проведення богослужінь у Лаврі. Частина храмів Києво-Печерського монастиря віддали обновленцям ⁵. 25 жовтня 1924 року архімандритів Климента (Жеретієнка) і Макарія (Величка) заарештовано ДПУ за організацію спротиву обновленцям. З 24 грудня 1924 року монастир на території лаври вважають закритим. На верхній території лаври богослужіння відбувалися тільки в Успенському соборі. Їх проведення ускладнювалося ще й тому, що користування приміщеннями церков, келій, трапезної та ін. монастирськими угіддями братії було дозволено на умовах оренди.

ДПУ робило все можливе для знищення канонічної Церкви. У грудні 1924 – січні 1925 років воно знову заарештувало велику групу лаврських ченців на чолі з настоятелем – архімандритом Климентом (Жеретієнком) за звинуваченням у приховуванні церковних цінностей. Після відправки владики Климента на поселення до Харкова настоятелем Києво-Печерської лаври обрали архімандрита Гермогена (Голубєва) ⁶.

Всеукраїнський центральний виконавчий комітет та Рада народних комісарів УРСР ухвалили постанову від 29 вересня 1926 року «Про призначання колишньої Києво-Печерської лаври історико-культурним державним заповідником і перетворення її у Всеукраїнське музейне містечко».

Архімандрит Гермоген доклав максимальних зусиль до організації монастирського життя в надзвичайно важких умовах: як і раніше, згідно з монастирським уставом, здійснювали богослужіння (крім нічних), по-старому дотримувалися монастирського послуху, збирали Духовний Собор і навіть щоденно надавали братії продуктове підкріплення, оскільки ченці були позбавлені місця для приготування спільної трапези [9, с. 185]. Це виправдало сподівання братії про налагодження життя згідно з чернечим уставом.

Попри все, становище дедалі погіршувалося. Під час передачі від соцбезу до нарості майно Києво-Печерської лаври грабували. Відомий мистецтвознавець Ф. Ернст у статті «До кого має перейти колишня Лавра?» писав: «Все майно роздано, загинуло, продано, покрадено. Загинули чудесні лаврські меблі..., їх вивозили, продавали, дарували, щезли... дорогі килими, на пам'ятках шитва сиділи канцелярські службовці... Розібрано на цеглу і 4 корпуси господарських приміщень. <...> Викрадено... чавунні огорожі з могил, бронзовий надгробок Кайсарова французької роботи, <...> обкрадено трапезну церкву і пошкоджено Троїцьку Брамуну...» ⁷. У 1925 році продано дзвони лікарняного монастиря, вивезено дзвони із дзвіниці Дальніх печер.

У 1927 році ДПУ працювало над новою програмою «охоплення і впровадження інформаторів за тихонівським рухом по 2 с/а (спецагенти) на округ» [2, с. 63]. За відомостями НКВС станом на 1 січня 1929 року старослов'янська братія, яка проживала на території лаври, становила 197 осіб, у Китаєві – 28, у Спасо-Преображенській пустині – 28, у Голосієві – 24. Частина монахів від 1925–1926 років винаймала житло на Печерську і Звіринці [2, с. 65].

У жовтні 1929 року з монастиря було виселено 138 монахів «старослов'янської орієнтації». 18 листопада того самого року київський окрвиконком ухвалив остаточне рішення про закриття Києво-Печерської лаври й Китаївської пустині. За повідомленням директора Всеукраїнського музейного містечка, що діяло на території лаври, станом на 10 грудня 1929 року «всі церковні будови були закриті й запечатані», «нетрудовий елемент» – монахи – виселені. У бік насельників монастиря були висунуті майже абсурдні звинувачення: «Життя ченців у Лаврі дуже заважає тій науковій роботі,

що її проводять різні наукові організації по вивченню життя Лаври, як монастиря, а також викликає нарікання багатьох екскурсантів, які відвідують Лавру» [2, с. 61].

Отже, із грудня 1929 року уже вся лаврська братія, за винятком кількох людей, жила поза стінами монастиря.

Обидва великі хори обителі – великоцерковний і митрополичий – розпалися в останні перед остаточним закриттям Києво-Печерської лаври дні. У них перестали брати участь хлопчики: державні органи категорично заперечували участь дітей у богослужіннях і намагалися забрати їх в інтернати. За свідченнями І. Никодимова, юні півчці протестували й не хотіли покидати Києво-Печерську обитель. До останніх днів деякі канонархи і далі брали участь у богослужіннях, завдяки чому зберігався стиль великоцерковного хору.

Коли перестав існувати митрополичий хор, силами парафіян було організовано «любительський» колектив, у якому брали участь і жінки. У братії це викликало невдоволення, оскільки поява на клиросі монастирського храму жінок порушувала устав і звичаї монастиря [9, с. 61–62].

Відібрання храмів спонукало братію перейти служити в печерські парафіяльні церкви – прп. Феодосія Печерського, св. Ольги, Воскресіння Христового. Згуртовану парафію було організовано у церкві св. Ольги. Тут і далі існувала проскурня (проскурник о. Ксенофонт (Величко), у схимі Кукша), сюди перейшов і хор у складі 25–30 клирошан. Послух священика й регента церкви св. Ольги на Печерську в 1925–1933 роках ніс майбутній схиархімандрит Валерій (у миру – Василій Авксентійович Устименко). За спогадами І. Никодимова, у церкві св. Ольги «намагалися підтримувати лаврські традиції, здійснювали щоденні служби, співали на два клироси з канонархами» [9, с. 183].

Никольський монастир став притулком для іншої частини лаврської братії. За згодою з архієпископом Димитрієм (Вербицьким) десятки лаврських ченців були відправлені для укріплення сільських парафій у церкві Київської, Вінницької, Полтавської та ін. областей України, а також у Білорусію. Відомо, що деякі схимники стали духівниками у жіночих монастирях.

На приватних квартирах Мишоловки неподалік від Китаївської пустині було розселено пристарілих і хворих монахів. У Китаївському чоловічому монастирі (до закриття 1933 р.) правили служби за лаврським уставом киево-печерським наспівом. За спогадами архієпископа Леонтія Чилійського, лаврські монахи, «проживаючи вдалині від храму, <...> всі, хто був не прикований до ліжка, невідкладно зранку і ввечері відвідували монастирський Китаївський храм, який на той час ще не був закритий. Бідність, постійне вигнання та інші негаразди вони дивно не ремствуючи терпіли» [2, с. 106].

Лаврські ченці, які служили священиками на парафіях, мали постійний зв'язок із братією й підтримували її економічно: щомісячно передавали до монастирської каси 3–5 рублів [2, с. 65].

До арештів 1931–1933 років на квартирі в архімандрита Гермогена (Голубева) чи в Китаєві періодично, два рази на місяць, відбувалися засідання Лаврської Ради (аналог забороненого в 1922 р. Духовного Собору). У її складі було 14 осіб: о. Гермоген (Голубев), о. Іадор (Ткаченко), о. Антоній (Лобов), о. Воніфатій (Черевко), о. Валерій (Устименко), о. Серафим (Сукач), о. Борис (Павлик), о. Євфимій (Кириченко), о. Флор (Гончаренко), о. Тертій (Ткач), о. Феодосій (Михайловський) та ін. У подальшому, після арешту 1931 року о. Гермогена, виконувати обов'язки настоятеля став скарбничий монастиря архімандрит Воніфатій (Черевко).

На початку 1933 року органи ДПУ заарештували членів монархічної організації «Союз Христових воїнів». Це, мабуть, стало підставою для чергових арештів і частини лаврської братії – понад 20 монахів, з-поміж яких був і схиархієпископ Антоній (Абашидзе). Його звинувачували як «ідейного наставника Київського контрреволюційного угруповання» [2, с. 56].

З уведенням паспортної системи й посиленням від другої половини 1930-х років репресивних заходів проти Православної Церкви лаврське братство стало напівлегальним. Від 1933 року засідання лаврської Ради не проводили як зібрання, а питання вирішували шляхом бесіди, почергового опитування з кожним членом Ради. Були ченці, серед яких й ієромонах Наркис (Синиця), що підтримували зв'язок між монахами і збирали засоби для лаврської братії.

Як у майже катакомбних умовах буття розпорошена лаврська братія здійснювала щоденний труд соборної молитви Творцю, достеменно невідомо. Від кінця 1937 до 15 липня 1941 року, коли на вакантну кафедру митрополита Київського і Галицького, екзарха всієї України було призначено митрополита Миколая (Ярушевича), єдиним православним архіпастирем у Києві був владика Антоній (Абашидзе), хоч і перебував «на покої»⁸. Відомо, що Богослужіння за лаврським уставом проводили в ньому вдома.

На щастя, плоди багатівікового богослужбового співу монастиря були зібрані, систематизовані й викладені у вигляді гармонізацій наспівів раніше – у 1910–1915 роках, коли було видано повний Обіход Лаври. Ще 1905 року Духовний Собор доручив комісії, що складалася з регента ієромонаха Іадора, уставника Великої церкви ієромонаха Флавіана (Приходька, згодом ігумена), підуставників ієромонахів Прокла і Йоасафа, під головуванням еклезіарха архімандрита Назарія (Блинова), «перевірити й звірити вживані на клиросах Великої Церкви нотні книги з Обіходом 1865–1873 років, що є останнім і найповнішим повним записом мелодій лаврського наспіву, з початковими записаними перекладами, а також із дійсним виконанням співу в Лаврі; встановити точну редакцію наспіву і його гармонізації; заповнити існуючі переклади лаврського співу в гармонічному викладі тими піснеспівами, які ще не були записані, й підготувати виконаний і доповнений Обіход для друку»⁹. Унаслідок цього протягом 1910-х у друкарні Києво-Печерської лаври було видано чотири частини обіхода: «Всенічна», «Літургія», «Дванадцять пражники» й «Пісна Тріодь». П'ята частина – «Цвітна Тріодь» – до 1918 року не вийшла¹⁰. Крім того, 1910 року київська фірма «Екстрафон» здійснила запис 68 творів у виконанні братського хору під керуванням уставника Флавіана.

Відомо, що до цього «флавіанівського» видання ставлення братії не було однозначним, оскільки «гармонізація наспівів у ньому часто “зглажена” під загальні закономірності хорової гармонії того часу і не зовсім відповідає лаврській традиції багатоголосного співу» [4]. Обіход Л. Д. Малашкіна (1887–1888) братія поважала більше, бо в ньому «найправильніше й близько до монашої традиції викладені як сама мелодія киево-печерського наспіву, так і принципи її гармонічного викладу» [4].

До закриття лаври носієм традицій уставного співу був чернечий хор Успенського собору – т. зв. великоцерковний, що виконував киево-печерський наспів за власним обіходом. Лаврський великоцерковний хор складався з тенорів (перших і других), басів (перших і других) й альтів канонархів. Традиція співу з канонархом, давня в монастирі, була зумовлена практичними потребами виконання. За словами І. Никодимова, обидва клироси Великої церкви – правий і лівий – за штатом могли налічувати дванадцять канонархів, але фактично мали вісім, іноді шість. На звичайних службах у хорі брали участь два канонархи, які чергувалися, а також виконували й альтові партії. Сенс канонаршування втрапився з поширенням книгодрукування, однак традиція співу з канонархом у Лаврі залишилась живою до сьогодні. На Близьких Печерах до закриття Лаври практикували всього два канонархи, на Дальніх – їх не було зовсім. У часи німецької окупації на клиросі служив один канонарх [9, с. 55–56].

Носієм впливів нової музики був архієрейський хор – митрополії. Митрополичий хор, змішаний за складом, співав в основному на літургіях у буденні дні в Хресто-Воздвиженській церкві, а в недільні та святкові дні – в Успенському соборі Лаври. Музичне наповнення богослужінь митрополичого хору вмещувало не тільки традиційний киево-печерський наспів, а й актуальні на той час духовно-музичні композиції придворного наспіву, а також авторські твори Д. Бортнянського, О. Львова, П. Тур-

чанінова, П. Чайковського, М. Римського-Корсакова, О. Архангельського, О. Кастальського та ін. [9, с. 56–57].

Після закриття Лаври розпорошеність монахів, зокрема регентів і півчих, по храмах Києва, церквах різних міст і сіл України, а також храмах Росії сприяла неабиякому поширенню киево-печерського наспіву [14, с. 261–262]. Останній посів особливе місце в богослужбовій традиції співу Москви: у російській столиці піснеспіви киево-печерського наспіву виконували святкову функцію на службах [12].

Віддавна значна частина претендентів у братію монастиря, яка мала бодай якісь музичні здібності, проходила послух на клиросі. Смиренно несучи послухи півчих, псаломників, підуставників, уставників, регентів, вони ставали безпосередніми носіями традиції уставного співу Лаври. З-поміж них в історії просіяли імена архімандрита Валерія (в миру Василій Авксентійович Устименко), архімандрита Іадора (в миру Іларіон Афанасійович Ткаченко), архімандрита Іерона (в миру Іван Лаврентійович Станкевич), архімандрита Іринарха (в миру Іван Миколайович Колдоркин), архімандрита Никона (в миру Микита Леонтійович Білокобильський), архімандрита Петра (в миру Павло Євстафійович Коваль), архімандрита Флора (в миру Тихон Федорович Гончаренко), ігумена Пафнутія (в миру Петро Іванович Задерголова), ігумена Зосими (в миру Захар Григорович Твердохліб), ігумена Власія (в миру Володимир Михайлович Бичко), ієромонаха Агапіта (в миру Антоній Кирилович Жиденко), ієромонаха Азарії (в миру Андрій Якович Надточенко) та ін. Усіх їх в один із найскладніших періодів історії церкви спіткала важка, трагічна доля.

Майбутній **архієпископ Леонтій Чилійський (у миру – Василь Костянтинович Філіпович)** мав прекрасні музичні здібності. Народився він 6 серпня 1904 року в Києві у сім'ї службовця ¹¹. Після переведення батька в Катеринослав ¹² вступив до Катеринославського духовного училища. Василь мав гарний голос, абсолютний слух і прекрасну музичну пам'ять, тому 1915 року був зачислений в архієрейський хор Катеринослава. Через кілька місяців занять в архієрейському хорі став одним із його солістів. Згодом про нього відгукувались як про «видатного тенора». Крім того, з юнацького віку Василь писав вірші. Після повернення сім'ї до Києва 1917 року він закінчив 4-й клас Київського духовного училища.

У квітні 1923 року Василя прийняли послушником Києво-Печерського монастиря. Ймовірно, після повернення архімандрита Гермогена (Голубєва) з першого заслання (1923–1924) Василь став його келійником. Виконував відповідальний послух – доставляв ув'язненим їжу й гроші ¹³. У своїх записках архієп. Леонтій писав: «Був час, коли я виступав посередником між добрими людьми, які надавали допомогу, й ув'язненим духовенством, а коли я став священником, і мені добрі люди усюди і завжди надавали таку саму допомогу – в тюрмі, на примусових роботах, в умовах підпільного існування» [2, с. 70].

У серпні 1927 року в Китаївській пустині архієпископ Гермоген і схиархієпископ Антоній (Абашидзе) здійснили постриг Василя у мантию з іменем Леонтій. У 1928 році владика Василій (Богдашевський) рукоположив о. Леонтія в ієродиякони, а в 1930 році – ієромонахи.

Після закриття Києво-Печерської лаври о. Леонтій жив на приватній квартирі Мишоловки неподалік Китаївської пустині й співав у церковному хорі. Ймовірно, з 1930 року духівником о. Леонтія став схиархієпископ Антоній (Абашидзе), за дорученням якого в жовтні того самого року їздив у Тбілісі.

У 1932 році о. Леонтія було возведено в сан ігумена. Того самого року щодо нього порушили кримінальну справу, можливо, через відвідини в таборі Харкова о. Гермогена, що завершилось арештом і чотиримісячним ув'язненням. 13 березня 1933 року о. Леонтія заарештовано вдруге в складі великої групи лаврських монахів: засуджений на три роки заслання в Північний край (умовно) й відправлений на роботи в каменоломню містечка Коростеня Житомирської області. Через фізичне знесилення був звідти звільнений комісією воєнних лікарів.

Митрополит Костянтин (Дьяков) у 1935 році в домашніх умовах возвів о. Леонтія в сан архімандрита. Тоді ж адмінвідділ запропонував о. Леонтію виїхати з Києва, але він перейшов на нелегальне становище. У 1938 році о. Леонтій переїхав до Житомира, згодом, у 1939 році, – до Малина Житомирської області. У 1938 і 1939 роках НКВС неодноразово оформлювало документи на його арешт, але місце перебування о. Леонтія ніхто не видав.

Від листопада 1941 року о. Леонтія було рукоположено в сан єпископа Бердичівського, вікарія Української Православної Церкви. За його сприяння в Житомирі було відкрито 6 храмів. Відомо, що владика служив тільки церковнослов'янською, але, залежно від місця, проповідував і українською мовою¹⁴.

На клиросі Києво-Печерської лаври серед вихованців були й такі, що у зв'язку із обставинами, зумовленими ротацією осередків священницького служіння, несли традиції давнього православного співу в інші духовні православні осередки не тільки в Україні, а й поза її межами. З-поміж таких варто відзначити **єпископа Нестора (у миру – Микита Арсенійович Тугай)**. Уродженець с. Жуляни Київської губернії (3 квітня 1899 р.), Микита з 11 років (1910) співав на клиросі Києво-Печерської лаври. Добре володіючи знанням богослужбового чину та специфіки співу Києво-Печерського монастиря, був удостоєний понад чотири роки служити канонархом. До послуху канонарха і півчого від 1918 року Микиті додався й послух псаломника. У 1923 році його було переведено на лаврське подвір'я¹⁵ до Ленінграда, де на нього чекали обов'язки регента, а згодом – рукоположення в сан ієродиякона.

Ієродиякона Нестора 16 лютого 1933 року було заарештовано й засуджено до 10 років заслання. У послужних списках монастиря о. Нестор зазначав, що в 1933–1939 роках він працював у геологічній партії Комі АРСР, а в 1939–1941 – бухгалтером у с. Сельцо Орловської області Росії. Брав участь у Другій світовій війні, нагороджений двома медалями. Був двічі поранений.

Після війни 11 грудня 1945 року о. Нестора знову прийняли до Києво-Печерського монастиря. 30 грудня 1946 року він рукоположений у сан ієромонаха, призначений благочинним монастиря, а згодом – скарбничим. Важливим є факт, що у 1949–1953 роках о. Нестор навчався у Київській духовній семінарії, поєднуючи навчання з обов'язками уставника і регента. Після закінчення семінарії (1953) о. Нестора було удостоєно сану архімандрита, згодом – намісника Києво-Печерської лаври (1953–1961), єпископа Уманського, вікарія Київської єпархії¹⁶. За спогадами протодиякона Олександра Киреева, владика Нестор, «маючи гарний слух і голос, дуже любив уставні богослужіння з їх натхненними піснеспівами і був мудрим керівником із багатим життєвим досвідом»¹⁷.

Чернече життя майбутнього **схиархімандрита Валерія (у миру – Василій Авксентійович Устименко)** було пов'язане з уставним богослужбовим співом Києво-Печерської лаври¹⁸. З 21 березня 1896 року Василій ніс послух клиросного півчого Великої церкви, з 9 липня 1898 року він – клиросний півчий на Дальніх печерах, з 5 червня 1899 року – на хорах у Китаївській пустині. У 1907–1913 роках Василь знову з-поміж півчих Дальніх печер. 23 жовтня 1913 року його призначили уставником лівого клиросу Великої церкви. Рукоположення в сан ієродиякона (7 червня 1915 р.) супроводжувалося призначенням отця Валерія на почергове служіння у Великій церкві, при тому додатково залишався й клиросний послуг. Збереглися відомості, що за час служби уставником церкви подвір'я Києво-Печерської лаври Петрограда (1916–1918) о. Валерій до церкви подвір'я передав 19 нотних зошитів власної праці [2, с. 117].

1 вересня 1919 року о. Валерія рукоположено в сан ієромонаха. Водночас він продовжував поєднувати клиросний послух із богослужінням у Великій церкві. За монастирськими свідченнями, з 1920 до вересня 1924 року о. Валерій служив уставником правого клироса Великої церкви.

Після передання лаврських храмів обновленцям о. Валерій у 1925–1933 роках ніс послух регента і священника церкви св. Ольги на Печерську. Заарештований 1933 року

разом із лаврськими монахами і послушниками. За відсутності в ДПУ матеріалів звинувачення, у травні 1933 року був звільнений з-під варти.

У зв'язку із запровадженням у країні паспортної системи і відмовою монахам у праві проживання в Києві о. Валерій у 1934–1936 роках перебував на сільськогосподарських роботах. До 1941 року працював сторожем. З допиту арештованого 1938 року лаврського ігумена Власія (Бичка) стало відомо, що взимку 1937–1938 років о. Валерій жив нелегально в сараї на вул. Старонаводницькій, 80¹⁹.

У 1941 – на початку 1942 року після окупації Києва, фашистські загарбники, з метою посилення впливу на населення, сприяли пожвавленню релігійного життя. У Києві відкрили частину храмів. До Києво-Печерської лаври восени 1941 – взимку 1942 року повернулося близько 15–20 її насельників. Серед них – архімандрит Валерій (Устименко), архімандрит Іринарх (Колдоркин), ігумени Кронид (Сакун) і Феопемпт (Клітний), ієромонах Герасим (Стешенко), монах Андрій (Мищенко) та ін.

На Ближніх печерах без офіційного дозволу німецької влади почав діяти монастир. Восени 1941 року до Києва переїхав єпископ Пантелеймон (Рудик) – тимчасово керівник Київської єпархії. Його резиденція була на території Свято-Покровського монастиря, який також відкрився²⁰.

Восени 1942 року німецька влада дала офіційний дозвіл на відродження і початок діяльності монастиря. Братія обрала намісником найстаршого насельника Лаври о. Валерія, який намагався зберігати давній уклад і звичаї обителі.

Архімандрит Іадор (у миру – Іларіон Афанасійович Ткаченко) увійшов в історію богослужбового співу як православний композитор й гармонізатор лаврського наспіву²¹, учасник підготовки й видання обіхода Києво-Печерської лаври. Маючи з дитинства неабиякі здібності до співу, з юнацького віку ніс клиросний послух у Свято-Михайлівському Видубицькому монастирі (1878–1889), де набув навичок хорového співу й керування хором під опікою досвідченого наставника – ієромонаха Авдія. З 31 жовтня 1889 року – клиросний півчий у Києво-Печерській Лаврі. Від 21 січня 1898 року о. Іадор став виконувачем обов'язків регента митрополичого хору, а через два з половиною роки був затверджений на цій посаді. Водночас працював учителем співу лаврської двокласної школи. 9 травня 1900 року рукоположений у диякони, 15 червня 1902 року – в іереї. 1921 року возведений у сан ігумена, 1922 року – архімандрита, начальника лікарняного монастиря. У 1922–1930 роках був членом Духовного Собору.

Уперше архімандрита Іадора заарештували 20 грудня 1924 року серед інших лаврських ченців у справі «про приховування церковних цінностей». Звільнений 13 квітня 1925 року з підпискою про невиїзд. Будучи з 1926 року намісником Києво-Печерського монастиря, він водночас служив священником церкви в с. Совки (тепер район Києва). Після закриття останньої з 1929 до 1933 роки о. Іадор – ієрей церкви архистратига Михаїла с. Будаївка (передмістя Києва). У 1933 році о. Іадора вдруге заарештовано. Під час обшуку вилучено не тільки листування, але, вірогідно, й записи церковних піснеспівів [2, с. 119]. Звільнений 20 травня 1933 року за умови невиїзду.

У другій половині 1930-х років о. Іадор був священником без парафії. 73-річного о. Іадора заарештували втретє 13 липня 1938 року за «контрреволюційну агітацію». У свідченнях «колишніх парафіян» й «очевидців» йшлося про заклики о. Іадора «бути твердими у вірі», «виступати проти закриття церков і вимагати відкриття раніше закритих храмів, берегти християнську віру»²². 7 вересня 1938 року о. Іадор визнав себе винним. Вироком стало заслання на 5 років у Казахстан. Далі відомості про нього відсутні [15].

Архімандрит Ієрон (у миру – Іван Лаврентійович Станкевич)²³ монастирський послух розпочав у 1904 році в Свято-Троїцькому Іонівському монастирі м. Києва. З жовтня 1906 року Івана прийняли до Києво-Печерської Лаври на випробування клиросним півчим Ближніх печер. Від 30 червня 1907 року став послушником, 12 серпня

1911 року його перевели на правий клирос Великої церкви. 8 вересня 1916 року рукоположений в ієродиякона, а 17 липня 1921 року – ієромонаха.

За спогадами І. Никодимова, о. Ієрон володів «м'яким басом красивого тембру, <...> з однаковими низами і верхами, <...> він справляв переконливе враження на богослужінні» [9, с. 61].

Після закриття Лаври о. Ієрон служив у церкві Никольського монастиря. У 1933 році його возведено в сан ігумена, 1934-го – архімандрита. Певний час 1933 року він був настоятелем церкви св. Ольги, того ж року заарештований за зберігання 45 золотих монет, виявлених під час обшуку. У 1934 році служив псаломником церкви на Трухановому острові, не маючи на це дозволу влади. Допит 3 квітня 1934 року став початком нової слідчої справи проти о. Ієрона (без арешту, з підпискою про невізд). У звинуваченні йдеться: «За агентурними даними облвідділу, архімандрит Станкевич Ієрон різко вороже настроєний до радянської влади, є одним із носіїв давніх традицій Лаври. <...> Проживаючи неподалік Ольгинської церкви (центр групування лаврських монахів), Ієрон приймає велику кількість усляких паломників і богомольців» [2, с. 130]. 7 квітня 1934 року архімандрита Ієрона заслали на три роки в Північний край, в Усть-Сисольськ. Через постійні допити, стреси та переживання він не витримав, «кинувся в ополонку і втопився» [2, с. 130].

Майбутній **архімандрит Іринарх (у миру – Іван Миколайович Колдоркін)** ²⁴ був прийнятий 1896 року до Києво-Печерської лаври не клиросним півчим, а рядовим працівником в економічному відомстві. Від 21 лютого 1899 року став на шлях носія традицій уставного лаврського співу: переведений на клиросний послух у Китаївську пустинь, а у вересні 1905 року – на клирос Великої лаврської церкви. Відомо, що від листопада 1911 року, уже в сані ієродиякона, о. Іринарх служив другим підставником лівого клироса Великої церкви. 11 березня 1918 року рукоположений в сан ієромонаха. У 1920 році, як і інші лаврські ченці, виїжджав на села – купувати продукти харчування. Від березня 1922 року служив священником на парафії с. Мала Олександрівка Чернігівської області.

Відомостей про його життя в роки вигнання збереглося дуже мало. 2 січня 1933 року о. Іринарха було возведено в сан ігумена. За деякими свідченнями, о. Іринарх два місяці перебував у тюрмі, а потім був засуджений на три роки ув'язнення, де захворів на сухоти [2, с. 131].

Отець Іринарх був одним із перших, хто повернувся восени-взимку 1941 року у Близні печери Києво-Печерської лаври. Від 18 грудня 1941 року богослужіння відбувалися в Христо-Воздвиженській церкві та на Близніх печерах. 21 березня 1942 року о. Іринарха було призначено уставником монастиря. 10 липня 1943 року єпископ Пантелеймон (Рудик) возвів о. Іринарха в сан архімандрита.

З наближенням радянських військ і підготовкою німців до оборони Києва 23 вересня 1943 року вийшов наказ про виселення протягом 48 годин усіх мешканців Києва від берега Дніпра до вул. Саксаганського. Вигнання супроводжувалося побиттям тих, хто з різних причин відмовлявся виселятися. Від 27 вересня 1943 року Києво-Печерську лавру німці знову закрили. Хворий на сухоти архімандрит Іринарх, побитий німцями, помер 21 жовтня 1943 року [2, с. 132].

Майбутній **архімандрит Никон (у миру – Микита Леонтійович Білокобильський)** ²⁵ також розпочинав чернечий шлях служіння Богу через клиросний послух. Відомо, що з 23 липня 1901 року він був півчим на клиросі Великої церкви Києво-Печерської Лаври. 22 квітня 1920 року возведений в сан ієромонаха. Перебуваючи у 1923–1930 роках на подвір'ї Києво-Печерської лаври у Ленінграді, був заарештований 23 серпня 1930 року «за контрреволюційну агітацію». Отця Никона засудили до трьох років таборів і вислали на Соловки. 5 березня 1933 року знову був заарештований «за контрреволюційну агітацію» і участь у таємних богослужіннях. Цього разу його на три роки вислали в мурманські табори. У 1935–1940 роках о. Никон служив півчим, а згодом священником церкви Вишнього Волочка Калінінської області ²⁶.

Архимандрит Петро (у миру – Павло Євстафійович Коваль) ²⁷, виконуючи з 1911 року послух на кухні Києво-Печерської лаври, у жовтні 1912 року був призначений клиросним півчим на Ближніх печерах, а згодом і клирошанином Великої Успенської церкви. 12 травня 1921 року рукоположений в сан ієродиякона. Отець Петро мав гарний бас, через що, ймовірно, у 1920-х роках його запрошували на особливі урочисті богослужіння, як, наприклад, у серпні 1922 року в церкву архистратига Михаїла м. Борисполя. Вперше був заарештований 6 січня 1925 року разом з іншими лаврськими ченцями у справі «приховування церковних цінностей». 20 серпня 1925 року рішенням Київського окружного суду звинувачення було зняте через відсутність доказів.

У 1934 році о. Петра вислали з Києва «як монаха і позбавленого права голосу» [2, с. 145]. Нетривале перебування в Чернігові також закінчилося висилкою. Проживаючи в Бучі й Острі, о. Петро міг влаштуватися тільки на поденні роботи на лісопвалі. Отримавши паспорт 1937 року, він нелегально приїжджав до Києва. Удруге заарештований 14 жовтня 1937 року в м. Остер Чернігівської області за доносом. На допиті заявив, що досі є монахом Києво-Печерської лаври. Отця Петра звинуватили в тому, що «будучи монахом, вів бродячий спосіб життя й займався антирадянською агітацією» [2, с. 146]. Перший вирок, у якому йшлося про ув'язнення на 10 років у виправно-трудоному таборі, було замінено новим (від 9 березня 1938 р.): «Ковалья Петра Євстафійовича розстріляти» ²⁸.

Архимандрит Флор (у миру – Тихон Федорович Гончаренко) ²⁹ з 1 листопада 1888 року виконував клиросний послух у Голосіївській пустині. 15 травня 1889 року Тихона переведено на клирос Великої церкви Києво-Печерського монастиря. 11 травня 1895 року рукоположений в ієродиякони. Шість років (із січня 1901 р.) ніс клиросний послух на подвір'ї Києво-Печерської лаври в Санкт-Петербурзі. У 1905 році за організацію хору подвір'я о. Флор був нагороджений орденом св. Анни.

Повернувшись до Києва, з 21 вересня 1907 року він виконував послух підуставника лівого клироса Великої церкви, а 1 жовтня того самого року митрополит Флавіан рукоположив о. Флора в сан ієромонаха. Від 30 грудня 1912 року о. Флор служив уставником лівого клироса Великої церкви, замість ієромонаха Феодорита. Від 27 липня 1920 року о. Флор – ігумен, а з 30 січня 1922 року – архимандрит.

20 грудня 1924 року його заарештовано ДПУ разом з іншими лаврськими ченцями за справою про «приховування церковних цінностей». Перебував у київській в'язниці. Через відсутність доказів був звільнений 19 травня 1925 року з підпискою про невиїзд. Після закриття Лаври проживав разом із частиною лаврської братії в Китаєві. Вдруге о. Флора заарештували 17 березня 1933 року на Мишоловці, де він жив після закриття Китаївської пустині. 29 травня 1933 року звільнений за відсутністю доказів [2, с. 151–152].

Ієромонах Аполінарій (у миру – Афанасій Григорович Матора) ³⁰ з 1894 року почав клиросний послух у Великій церкві Києво-Печерської лаври. 28 вересня 1913 року був рукоположений в ієромонахи. У 1918–1923 роках о. Аполінарій – другий підуставник, згодом – перший підуставник лівого клироса Великої Успенської церкви. Від 16 серпня 1923 року о. Аполінарій був духівником для багатьох богомольців.

17 лютого 1924 року о. Аполінарій, ймовірно, почав послух священницького служіння поза межами лаври. Від 1926 року був відомий своєю проповідницькою працею у с. Блідча Іванківського району Київської області. Заарештований 29 грудня 1937 року. Унаслідок обшуку було вилучено 37 церковних книг, срібний та мідний хрести, кадило... Звинувачений «у читанні Біблії між населення, у тлумаченні її основ в антирадянському дусі», о. Аполінарія засудила до розстрілу трійка при Київському облуправлінні НКВС УРСР [2, с. 185–186].

Ієромонах Леонід (у миру – Лаврентій Леонтійович Данильченко) ³¹ 11 липня 1897 року був прийнятий на випробування клирошанином Ближніх печер, від 3 лис-

топада – на посаді клиросного півчого. 13 жовтня 1911 року переведений на клирос Великої церкви. 28 березня 1913 року прийняв монаший постриг. 14 вересня 1916 року у Великій церкві митрополит Володимир рукоположив його у сан ієродиякона. Від 20 червня 1920 року – у сані ієромонаха.

Від 5 листопада 1916 до кінця 1924 років поєднував чергові богослужіння у Великій церкві з клиросним послухом: від 17 квітня 1916 року – перший підуставник правого клироса, з 18 жовтня 1919 року – підуставник лівого клироса, 27 січня 1920 року – другий підуставник правого клироса, 1922 року – півчий.

З 1928 по серпень 1930 років служив у церкві Успіння Пресвятої Богородиці лаврського подвір'я у Ленінграді, де в ніч проти 23 серпня 1930 року серед інших священнослужителів заарештований НКВС [2, с. 220].

Ієромонах Іліодор (у миру – Йосип Іванович Осташевський) ³² з 20 вересня 1908 року розпочав послух клиросного півчого Ближніх печер. 17 жовтня 1923 року призначений уставником Дальніх печер. Того самого року 19 листопада рукоположений у сан ієродиякона, пізніше – у сан ієромонаха.

Був заарештований уперше 13 березня 1933 року у складі великої групи лаврських ченців. За відсутності доказів о. Іліодора звільнили з-під варти. У 1930-х роках о. Іліодор жив у Черкасах. 17 жовтня 1937 року вдруге був заарештований, рішенням трійки при Київському облуправлінні НКВС УРСР 19 жовтня 1937 року засуджений до розстрілу [2, с. 202–203].

Ігумен Пафнутій (у миру – Петро Іванович Задерголова) ³³ до вступу в Києво-Печерський монастир певний час був півчим у скиті Феофанія. Від 1 жовтня 1897 року проходив випробувальний термін на клиросі Голосіївської пустині. Від 23 грудня 1908 року – півчий правого клироса Великої лаврської церкви. Після прийняття чернечого постригу (1913) о. Пафнутій певний час ніс послух у Свято-Макаріївському монастирі Полтавської єпархії, згодом служив при Переяславському архієрейському домі.

З поверненням до Києво-Печерської лаври (1921) послух на клиросі поєднував з роботою монтера і помічника лаврської електростанції. У лютому 1922 року о. Пафнутій знову був серед клирошан Великої церкви.

У роки вигнання з обителі о. Пафнутій жив у Києві в знайомих і родичів. Був заарештований за доносом 15 жовтня 1937 року. На засіданні трійки при Київському облуправлінні НКВС від 19.10.1937 року йому висунули звинувачення у тому, що, «відвідуючи Троїцьку, Солом'янську церкву, проводив контрреволюційну агітацію». Постанову на 10 років заслання через 4,5 місяці (9.03.1938) було замінено на розстріл [2, с. 172].

Така сама трагічна доля спіткала й ігумена **Зосиму (у миру – Захар Григорович Твердохліб)** ³⁴, який з вересня 1906 року був клирошанином лікарняного монастиря. Від 20 травня 1919 року – у сані ієродиякона, від 22 жовтня 1922 року – ієромонаха. У 1933–1934 роках о. Зосима був священником церкви с. Суцани Кагарлицького району Київської області, після закриття якої залишився проживати в селі. У довідці-характеристиці (від 22.10.1937) було сказано, що о. Зосима «весь час займається в себе на квартирі та по сусідніх селах виконанням релігійних обрядів, хрещенням дітей та ін.» [2, с. 169]. Унаслідок порушеної справи, обшуку («речей, які підлягають вилученню, не виявлено») о. Зосиму звинуватили в «соціальній небезпечності» й «контрреволюційній діяльності». Засідання трійки при Київському облуправлінні НКВС України від 29.10.1937 року постановило: «Твердохліба Зосима Григоровича розстріляти» [2, с. 169].

Ієромонах Амфілохій (у миру – Андрій Петрович Фурс) ³⁵ з грудня 1917 року виконував клиросний послух на Ближніх печерах, а з березня 1918 року – у складі півчих Великої Успенської церкви. Після рукоположення в ієромонахи (21 листопада 1923 р.) послухом о. Амфілохія стали богослужіння Великої церкви. Покинувши вимушено Лавру, батюшка служив у Покровській церкві на Подолі, згодом переїхав у

м. Ірпінь. Був заарештований 23 жовтня 1932 року в Києві як причетний до «контрреволюційної організації» й засланий на три роки в Казахстан.

Люди боялися брати на проживання монахів, що прирікало останніх на безпритульний спосіб існування. Така доля спіткала й отця Амфілохія. Перебуваючи нелегально в Києві, він часто був змушений ночувати на вокзалі. Удруге його заарештували на вулиці 17 квітня 1939 року. Під час арешту було вилучено священницькі обладунки («ручний хрест, епітрахиль, Требник, Євангеліє та ін.»), що стало підставою для звинувачення в проведенні «контрреволюційної» роботи, «виконанні нелегальної церковної служби і релігійних треб» [2, с. 181–183]. Засуджений до 5 років виправних таборів у Казахстані. Після звільнення о. Амфілохій повернувся в Україну і до кінця земного життя (1869) жив у м. Харкові. У будинку монахинь закритого подвір'я Серафимо-Дівеєвського жіночого монастиря була домова церква, де час від часу правив службу Божу о. Амфілохій [2, с. 183].

Ієромонах Наркис (у миру – Наум Пилипович Синиця) ³⁶ перейшов до Києво-Печерської лаври із Свято-Троїцького Іонівського монастиря, де близько трьох років був послушником. Від 16 квітня 1914 року послушник Наум числиться у складі клирошан Великої церкви (тенор). 18 грудня 1922 року у Великій церкві був рукоположений у сан ієродиякона, пізніше – ієромонаха.

Отець Наркис у 1925–1932 роках співав на клиросі церкви Святої Ольги під керуванням о. Валерія (Устименка). 30 квітня 1932 року його заарештували. За доносом інформатора І. Л. Баньковського о. Наркис, як «один із контрреволюціонерів Лаври», «вирізнявся компанійським характером і дивною здатністю швидко сходитися з людьми» [2, с. 223]. Був засуджений Особливою радою при колегії ДПУ УРСР від 21 січня 1933 року на три роки концтаборів у Караганду. Після повернення з табору о. Наркис жив у Черкасах, де отримав паспорт. Він підтримував зв'язки з братією, розпорошеною по різних районах України, і збирав кошти для лаврських монахів. 24 грудня 1937 року був заарештований у с. Княжичі Броварського району Київської області. За обвинуваченням трійки при Київському засіданні облуправління НКВС УРСР о. Наркиса засудили до розстрілу ³⁷.

Ієромонах Аполоній (у миру – Олексій Лукич Кононський) ³⁸ ніс клиросний послух на Ближніх печерах (1918), від 1919 року співав на клиросі Дальніх печер, поєднуючи цей послух із місіонерською працею. 16 грудня 1923 року у Великій церкві рукоположений у сан ієродиякона. Після виселення з лаври служив в Олександрівській церкві на Печерську. Займався поденною роботою: пиляв дрова. Був заарештований органами ДПУ 31 січня 1929 року «за виготовлення, зберігання і поширення антирадянської, контрреволюційної літератури і використання релігійних забобонів мас» [2, с. 187]. Засуджений на 3 роки й засланий на Соловки. 1932 року о. Аполоній повернувся на Україну і припинив (мабуть, тільки офіційно) священницьку діяльність [2, с. 187].

Священномученик Іполит (ієромонах; у миру – Іван Агейович Семенов) ³⁹, перебуваючи з 1907 року у Києво-Печерському монастирі, з 23 вересня 1919 року виконував клиросний послух у Голосіївській пустині. 19 серпня 1923 року архієпископ Димитрій (Абашидзе) в Троїцькому храмі Китаївської пустині рукоположив його в ієродиякони. У середині 1920-х років возведений в ієромонахи. Після закриття лаври, ймовірно, служив на парафіях. Від 1935 року о. Іполит проживав у Черкасах, працював звичайним робітником. 26 грудня 1937 року був заарештований Черкаським райвідділом НКВС за статтею 54–10 УК УРСР. Рішенням трійки при Київському облуправлінні НКВС УРСР від 28 грудня 1937 року о. Іполита засудили до розстрілу [2, с. 209].

До закриття Києво-Печерської лаври серед її клиросних півчих також були: ієромонах Іродіон (у миру – Ілля Якович Беда) – клирошанин Китаївської пустині; ієродиякон Маруф (у миру – Максим Гордійович Юнак) – півчий на клиросі у Спасо-Преображенській пустині і на Ближніх печерах; ієродиякон Софоній (у миру – Стефан Данилович Гопко) – півчий на Ближніх печерах, а також на лівому клиросі

Великої церкви; монах Іулій (у миру – Йосиф Леонтійович Сагань) – клирошанин Дальніх печер.

Про півчих митрополичого хору Лаври також збереглися відомості. З-поміж них – ієромонах Агапіт (у миру – Антоній Кирилович Жиденко)⁴⁰, ієромонах Азарія (у миру – Андрій Якович Надточенко)⁴¹, ієродиякон Филимон (у миру – Пилип Петрович Пузиревич)⁴². Майбутній **ієромонах Агапіт** був півчим лаврського митрополичого хору з квітня 1921 року; від 20 травня 1922 року – у складі клирошан Великої Успенської церкви. 28 червня 1922 року рукоположений в ієродиякони, а 6 серпня 1929 року – в ієромонахи (того самого року прийняв схиму з іменем Феодосій).

У часи гонінь з червня 1928 до серпня 1929 року о. Агапіт служив ієродияконом, згодом архієреєм с. Гаврилівка Харківської області. Повернувшись до Києва, був змушений 1931 року його покинути у зв'язку з арештами братії. Ієромонаха Агапіта заарештували 22 березня 1931 року в Харківській області й осудили на три роки концтаборів (у м. Маріїнськ Кемеровської обл.). У 1934 році о. Агапіт повернувся з ув'язнення й переїхав до Полтавської області. Без прописки і паспорта проживав понад 15 років у містах Золотоноша (Черкаська обл.), Ірпінь (Київська обл.), Черкаси, постійно проповідуючи Слово Боже⁴³.

Ієромонах Азарія, будучи з 1898 року послушником Києво-Печерського монастиря, тривалий час співав на клиросі митрополичого хору. 15 липня 1919 року рукоположений у сан ієродиякона, від 1923 року – ієромонаха. До жовтня 1929 року о. Азарія проживав на території монастиря, потім поневірявся по квартирах. Після відмови у проживанні в Києві служив псаломником церкви у с. Пухівка неподалік від столиці.

Отець Азарія був духівником, старцем лаврської братії (за свідченнями допитів 1933 року). Коли 1936 року церкву в с. Пухівка закрили, о. Азарія разом із ієромонахом Феофілактом (Балацюком) доклали максимальних зусиль, щоб знову її відкрити. Нелегальне перебування в Києві, «бродячий» спосіб життя стали підставою для арешту на Покрову 14 жовтня 1937 року дорогою на богослужіння в Солом'янському храмі. У звинуваченні в «контрреволюційній агітації, <...> у підготовці відсталі частини населення до виступу з вимогою відкриття церкви» від 29 жовтня 1937 року трійка при Київському облуправлінні НКВС засудила отця Азарію до розстрілу [2, с. 179–180].

Ієродиякон Филимон (у миру – Пилип Петрович Пузиревич) від 1 вересня 1913 року співав на клиросі лікарняного монастиря, у церкві якого прийняв чернечий постриг. З травня до вересень 1919 року о. Филимон – півчий митрополичого хору, потім був направлений на клирос Спасо-Преображенського скиту Києво-Печерської лаври. 24 грудня 1922 року у Великій церкві був рукоположений в ієродиякона. Від 1930-х років о. Филимон жив на Мишоловці неподалік від Китаївської пустині, підтримуючи стосунки з братією Свято-Троїцького Іонівського монастиря. Заарештований 19 травня 1932 року за звинуваченням в антирадянській агітації й засуджений на три роки виправно-трудова таборів [2, с. 254].

Ієромонах Серафим (у миру – Сава Каленикович Ільчук)⁴⁴ у Києво-Печерському монастирі від 1908 року виконував послух клирошанина. 23 жовтня 1923 року рукоположений в ієромонахи. Після закриття монастиря певний час жив на Подолі в Києві, співав у церковних хорах, був безпритульним.

Від січня 1928 року о. Серафим переїхав до с. Гаврилівка Харківської області, де в сільському храмі служили лаврські монахи ієродиякон Агапіт (Жиденко) та ігумен Євстратій (Грумбков). До о. Серафима потягнулося чимало парафіян Гаврилівки та ближніх сіл. 15 січня 1931 року заарештований Секретним відділом Харківського оперсектора ДПУ УРСР за «контрреволюційну» діяльність у справі «Істинно-православна церква». Був засуджений до ув'язнення й заслання в табір на три роки [2, с. 234–235].

Священномученик Пилип (ієромонах, у миру – Филимон Павлович Безуглий)⁴⁵, перебуваючи від 14 червня 1891 року у Києво-Печерському монастирі на послуху в

келарському відомстві, клирошанином Дальніх печер став із 21 липня 1903 року. 26 вересня 1914 року рукоположений у сан ієродиякона, послух – богослужіння у Великій церкві, пізніше возведений в ієромонахи.

Від середини 1930-х років о. Пилип жив у Черкасах. Не полишаючи священницької місії, здійснював богослужіння і виконував треби як у себе вдома, так і в будинках проживання віруючих у місті та в його околицях. 18 жовтня 1937 року о. Пилипа заарештувало Черкаське районне відділення НКВС. Його звинуватили як «бродячого священика» за статтею 54–10 УК УРСР. Рішенням трійки при Київському облуправлінні НКВС УРСР від 19 жовтня 1937 року його було засуджено до розстрілу [2, с. 240].

У важкі 1929–1933 роки деякі з лаврської братії, маючи й інші покликання, смиренно несли послух півчих на клиросі. З-поміж них – **ігумен Власій (у миру – Володимир Михайлович Бичко)**⁴⁶. Відомий з 1910 року як фотограф Києво-Печерської лаври, у ті роки був півчим лаврського церковного хору церкви св. Ольги. Звершення Богослужіння за будь-яких умов стало головним завданням братії. Після запровадження паспортної системи певний час у кімнаті о. Власія⁴⁷ переховувалось і нелегально проживало кілька лаврських монахів: Наркис (Синиця), Давид (Трибуш), Азарія (Надточин), Валерій (Устименко) [2, с. 161–162].

Отже, традиції богослужбового співу Києво-Печерської Лаври продовжували жити на теренах колишнього Радянського Союзу серед розпорошеної по світу братії. Важко сказати, наскільки Богослужіння були повними й соборними, як, скажімо, це відбувалося раніш у монастирі згідно з чернечим уставом. Братія, яка подвизалася за межами монастиря, берегла монастир у своїх душах, випромінюючи його у світ. Незважаючи на будь-які тягарі життя, києво-печерські монахи сприймали їх як душеспасительні на шляху до Богоєднання. Попри все, молитва не сходила з їхніх уст. Вони щиро вірили в те, що Лавру відкриють, молилися про це й намагалися робити все можливе для відродження обителі [8].

У важкі часи гонінь києво-печерські монахи, співаючи серцями Богу, ставали духовними світочами для свого народу: їхня тверда віра й неусипна молитва були дороговказами шляху до спасіння. Як бачимо, їхній земний шлях завершувався тернистим вінцем мученика за подобою, як колись на хресті постраждав Спаситель.

¹ За святителем Феофаном Затворником.

² Конституція (Основний закон) УСРР. *Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України*. 1929. С. 515.

³ У 1920-х роках між віруючими поширювали послання, що містило застереження: «Приготовьтесь к исходу, как первые христиане, в катакомбы, но только не в буквальном смысле этого слова, а просто приучив себя в сокровенности хранить веру и таинства, отказавшись от привычной обстановки <...>, творя свой христианский подвиг покаяния и молитвы в тишине души своей среди обычных условий и тревог жизни, в общении с немногими близко известными верными христианами, с величайшей предосторожностью общаясь с благодатными пастырями ради восприятия через них благодати христианских Таинств». Відомості за : *Биографические сведения о братии Киево-Печерской Лавры, пострадавшей за Православную веру в 20 столетии* / сост. Л. П. Рылкова. Київ, 2008. С. 64. У даній праці Л. П. Рилкова вперше оприлюднила архівні джерела, що зберігаються в основному в ЦДІАКУ (Центральному державному історичному архіві України у м. Києві) та ЦДАСОУ (Центральному державному архіві суспільних об'єднань України). Також були застосовані матеріали державних архівів Київської, Житомирської, Черкаської областей, Російської Федерації тощо.

⁴ Станом на середину 1924 року кількість братії Києво-Печерської лаври складала 557 людей, з них монахів – 498. Ця кількість істотно не відрізнялася від відомостей 1917 року, коли в монастирі було всього 585 людей, з них ченців – 472, рясофорних послушників – 113. Відомості за: *«Биографические сведения о братии Киево-Печерской Лавры»*, с. 91.

⁵ Якщо простежити діяльність обновленської громади на території Лаври, то із зареєстрованих у грудні 1924 року 72-х осіб у 1925 році працювало вже 65. У липні 1928 року обновленська братія на території Лаври становила 20 осіб. За свідченнями НКВС, на 1 січня 1929 року кількість членів лаврської обновленської громади – 22 особи. Відомості за: «*Биографические сведения о братии Киево-Печерской лавры*». С. 63.

⁶ **Архієпископ Гермоген (у миру – Олексій Степанович Голубев)**, місіонер-проповідник, син відомого Київського церковного історика С. Т. Голубева. Чернечий постриг прийняв 21 червня 1919 року. З 9/22 жовтня 1920 року – у братстві Свято-Успенської Києво-Печерської лаври. Виконував послух бібліотекаря. 16 січня 1922 року о. Гермоген став членом Духовного Собору лаври. Від 23 липня 1922 р. возведений у сан архімандрита. У ніч на 6 квітня 1923 року (за три дні до Пасхи) заарештований ДПУ (Луб'янка – Бутирська тюрма – заслання в Краснококшанськ (нині Йошкар-Ола)). 1924 року після заслання о. Гермоген повернувся в монастир. Був призначений настоятелем Києво-Печерської лаври з 1926 до 1931 року, а поминали його на богослужіннях як настоятеля лаври до 16 січня 1943 року.

Від 25 листопада 1965 року перебував «на покої» у Жировицькому монастирі (Білорусія). О. Гермоген помер 7 квітня 1978 року на Благовіщення, похований за заповітом у Києві на Корчуватському цвинтарі, розташованому поряд із лаврським Преображенським кладовищем.

⁷ Ернст Ф. До кого має перейти колишня Лавра? *Пролетарская правда*. 1926. 11 квітня.

⁸ Жив у будиночку на Кловському спускові, 20.

⁹ Нотный Обиход. Киев, 1910. Ч. 1. С. III.

¹⁰ Чотири частини було перевидано репринтно видавництвом «Живоносный Источник».

¹¹ 15 серпня 1904 року хрещений у Христо-Воздвиженській церкві на Подолі.

¹² Від 1926 року – Дніпропетровськ, від 2016-го – Дніпро.

¹³ Архієпископ Леонтий Чилійський. Автобіографія. *Русский паломник*. XLVII. № 35; Псарев А. В. Архієпископ Леонтий Чилійський (1904–1971). *Православная жизнь* (Додаток до «Православной Руси»). Джорданвилль, 1996. № 3 (555), 4 (556), 5 (557).

¹⁴ Єпископ Леонцій виїхав наприкінці 1943 року із єпархії разом із німецькими військами, які відступали, і перейшов під юрисдикцію Російської православної церкви закордоном (РПЦЗ). Від 1953 року – єпископ, потім архієпископ Чилійський. У 1967 році архієпископа Леонтія призначено на архієрейську кафедру в Сан-Пауло (Бразилія), але, через відміну призначення, залишився в Чилі. У 1969 році о. Леонтія було переведено в Буенос-Айрес у сані архієпископа Буенос-Айреського, Аргентинського й Парагвайського. У його юрисдикції були парафії Російської православної церкви закордоном в Аргентині, Парагваї, Уругваї, Чилі та Перу.

¹⁵ З «подвір'ям», як правило, пов'язують міську церкву, яка належить монастирю, розташованому в іншій місцевості. Подвір'я Києво-Печерської лаври у Санкт-Петербурзі було відкрите у 1875 році архімандритом Києво-Печерської лаври, митрополитом Київським і Галицьким Арсенієм (Москвином). Перебуваючи тривалий час у Петербурзі на засіданнях Синоду, київські митрополити використовували подвір'я Києво-Печерської лаври як резиденції. У народі подвір'я Києво-Печерської лаври прославилося як «Київ у центрі Пітера». У 1935 році це подвір'я в Ленінграді було закрито, а монахів заарештовано. Роками приміщення церкви Успіння Пресвятої Богородиці використовували під склад. Сьогодні подвір'я належить Оптинському монастирю.

¹⁶ Після закриття Києво-Печерського монастиря 1961 року владика Нестор виконував послух єпископа Харківського і Богодухівського, а з 30 березня 1964-го – єпископа Чернігівського й Ніжинського, який керував Сумською єпархією.

¹⁷ Протоіакоп Александр Киреев. Епархии и архиереи Русской Православной Церкви в 1943–2002 годах. Москва, 2002.

¹⁸ Майбутній схіархімандрит Валерій народився 20 січня 1866 р. в м. Лубни Полтавської губернії у сім'ї міщанина.

¹⁹ Оскільки господиня будинку заборонила о. Власію (Бичку) утримувати в його кімнаті монахів без паспорта. Відомості за : «Биографические сведения о братии Киево-Печерской Лавры, пострадавшей за Православную веру в 20 столетии / сост. Л. П. Рылкова» (Киев, 2008, с. 119).

²⁰ У 1942 році у підпорядкуванні єпископа Пантелеймона було 5 чоловічих і 3 жіночих монастирі, 23 храми.

²¹ Народився 6 червня 1865 року в с. Боярка Київської губернії.

²² Биографические сведения о братии Киево-Печерской Лавры, пострадавшей за Православную веру в 20 столетии / сост. Л. П. Рылкова. Киев, 2008. С. 128.

²³ Народився 1879 року у с. Піски (Берестечко) Дубенського повіту Волинської губернії в селянській сім'ї.

²⁴ Народився 1876 року в с. Лунги Симбірської губернії в селянській сім'ї.

²⁵ Народився 28 травня 1878 року в с. Дьоміно Валуйського повіту Воронежської губернії.

²⁶ 21 липня 1944 року возведений в сан архімандрита. Від 11 листопада 1945 року служив настоятелем храму в м. Бологое. Цікаво, що 1946 року архімандрит Никон повернувся до Києво-Печерської лаври «на покій». Помер 10 лютого 1954 року і був похований на Звіринецькому кладовищі. Відомості за : «Биографические сведения о братии Киево-Печерской Лавры, пострадавшей за Православную веру в 20 столетии / сост. Л. П. Рылкова» (Київ, 2008, с. 131–142).

²⁷ Народився 5 листопада 1880 року у с. Піщане Кременчуцького повіту Полтавської губернії в сім'ї козака.

²⁸ Вирок було виконано 21 березня 1938 року.

²⁹ Народився 15 липня 1863 року в с. Миропілля Черкаського повіту Київської губернії в селянській сім'ї.

³⁰ Народився 1882 року в Семенівці Новозибківського повіту Чернігівської губернії в селянській сім'ї.

³¹ Народився 1870 року в с. Хоромне Новозибківського повіту Чернігівської губернії в селянській сім'ї.

³² Народився 1884 року в с. Тишовець Люблінської губернії.

³³ Народився 13 червня 1875 року в с. Вільхівці Звенигородського повіту Київської губернії.

³⁴ Народився 23 березня 1879 року в с. Зіньків Полтавської губернії в міщанській сім'ї.

³⁵ Народився 1877 року у с. Слабин Чернігівської губернії в селянській сім'ї.

³⁶ Народився 1 грудня 1891 року у с. Марутино Ізяславського повіту Шепетівської округи Волинської губернії.

³⁷ 29 грудня 1937 року вирок було виконано. Ймовірно, через те, що о. Наркис (Синиця) був знаним серед населення, а також священства й братії, НКВС ухвалив рішення «про обов'язкове зберігання у таємниці часу здійснення вироку». Пізніше 28 серпня 1956 року за запитом сестри о. Наркиса Гликерії Синиці було сказано, що «її брат Синиця в 1937 році був засуджений на 10 років і, перебуваючи в місцях ув'язнення, помер 25 грудня 1941 року від туберкульозу легень». Відомості за: «Биографические сведения о братии Киево-Печерской Лавры, пострадавшей за Православную веру в 20 столетии / сост. Л. П. Рылкова» (Київ, 2008, с. 224).

³⁸ Народився 1884 року у м. Києві в міщанській сім'ї.

³⁹ Народився 1884 року у м. Сквиря Київської губернії в міщанській сім'ї.

⁴⁰ Народився 17 січня 1881 року у с. Слюзчина Слобода Золотоніського повіту Полтавської губернії.

⁴¹ Народився 26 серпня 1873 року у с. Кожаники Васильківського повіту Київської губернії в селянській сім'ї.

⁴² Народився 1883 року у с. Розкопане Бардичівського повіту Київської губернії в селянській сім'ї.

⁴³ У 1946 року в Черкасах, у будинку, де проживав о. Агапіт і дві черниці – сестри Марія і Варвара (Папахи), була домовая церква, де відбувалися богослужіння. Відомості за : «Биографические сведения о братии Киево-Печерской Лавры, пострадавшей за Православную веру в 20 столетии / сост. Л. П. Рылкова» (Київ, 2008, с. 175–177).

⁴⁴ Народився 1884 року у с. Святець Воронежської губернії. Монаший постриг прийняв 22 лютого 1922 року.

⁴⁵ Народився у с. Снігурки Таращанського повіту Київської губернії в селянській сім'ї. Монаший постриг прийняв 3 грудня 1911 року.

⁴⁶ Народився 15 липня 1881 року у с. Ладан Прилуцького повіту Полтавської губернії в селянській сім'ї.

⁴⁷ На вул. Старонаводницькій, 80.

Джерела та література

1. Бабенко Л. Л. Як українців робили атеїстами: державна політика проти релігії у перші десятиліття радянської влади. *Україна модерна*. Міжнародний інтелектуальний часопис. 7.11.2017. URL : <http://uamoderna.com/md/babenko-atheism>.
2. Биографические сведения о братии Киево-Печерской Лавры, пострадавшей за Православную веру в 20 столетии / сост. Л. П. Рылкова. Київ, 2008. 368 с.
3. Болгарский Д. А. Киево-Печерский распев как церковно-певческий феномен украинской культуры: дис. ... кандидата искусствоведения: 17.00.01. Рукопись. Київ, 2002. 238 с.
4. Болгарский Димитрий, протоиерей. Киево-Печерский напев. *Православная энциклопедия*. Москва, 2018. Т. 33. С. 83–91.
5. Гарднер И. А. Богослужбное пение Русской Православной Церкви. Сущность. Система. История : в 2 т. Сергиев Посад, 1998. Т. 2. 640 с.
6. Гордиенко В. В. Формы религиозной активности православных верующих в советской Украине накануне Второй мировой войны. *Государство, общество, церковь в истории России XX века: материалы XIII Международной научной конференции, Иваново 12–13 марта 2014 г.* : в 2 ч. Иваново : Ивановский госуниверситет, 2014. Ч. 1. С. 62–66.
7. Єленський В. Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990). Київ : Знання, 1991. 72 с.
8. Інтерв'ю з архімандритом Полікарпом (Ліненко), уставником Києво-Печерської Лаври, регентом лівого клироса. *Церковная православная газета*. Київ, 27 ноября 2012.
9. Никодимов И. Н., профессор. Воспоминание о Киево-Печерской Лавре (1918–1943 гг.). Изд. 4-е, стереотипное. Киев : Издательство Киево-Печерской Лавры, 2016. 224 с.
10. Нікольський В. М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні. *Український історичний журнал*. 2001. № 2. С. 74–89.
11. Одинцов М. И. Государство и церковь: история взаимоотношений 1917–1938. Москва : Знание, 1991. 64 с.
12. Потемкина Н. А. Современная московская традиция пения и напев Киево-Печерской Лавры. *Материалы интернет-конференции РАМ имени Гнесиных «Музыкальная наука на постсоветском пространстве»*: <http://2010.gnesinstudy.ru/wp-content/uploads/2010/03/Potemkina.pdf>.
13. Ржевська М. Ю. На зламі часів. Музика Наддніпрянської України першої третини ХХ століття у соціокультурному контексті епохи : Монографія. Київ : Автограф, 2005. 352 с.
14. Русская духовная музыка в документах и материалах. Т. IX. Русское православное церковное пение в XX веке: Советский период. Кн. I : 1920–1930 годы. Ч. I. / Гос. институт искусствознания. Подгот. текстов, вступит. ст., коммент. М. П. Рахмановой ; научный консультант А. А. Наумов. Москва : Языки славянской культуры, 2015. 608 с.
15. Шевчук Е. Ю. Иадор (Ткаченко Иларион Афанасьевич). *Православная энциклопедия*. Москва, 2009. Т. 20. С. 424–426.

References

1. BABENKO, Liudmyla. How Ukrainians Were Being Made Atheists: A State Policy against Religion in the Earliest Decades of Soviet Rule. In: Helinada HRINCHENKO, ed.-in-chief, *Ukraine moderna: An International Intellectual Magazine*. Kyiv: Criticism, 2017, November 7, [online]. Available from: <http://uamoderna.com/md/babenko-atheism> [in Ukrainian].
2. RYLKOVA, L. (compiler). *Biographical Information on the Community of the Kyiv-Lavra of the Caves, which Suffered for the Orthodox Faith in the XXth Century*. Kyiv: Kyiv-Lavra of the Caves Publishers, 2008, 368 pp. [in Russian].
3. BOLHARSKYI, Dmytro. *Kyiv-Lavra of the Caves' Chant as a Church-Singing Phenomenon of the Ukrainian Culture. A Manuscript*. Ph.D. in Art Criticism: 17.00.01. Tchaikovsky National Musical Academy of Ukraine. Kyiv, 2002, 238 pp. [in Russian].
4. BOLHARSKYI, Demetrius, Protodeacon. The Chant of the Kyiv-Lavra of the Caves. In: Sergey KRAVETS (ROC's CRC's chief). *The Orthodox Encyclopedia*. Moscow: Church Research Centre of the ROC *Orthodox Encyclopedia*, 2018, vol. 33, pp. 83–91 [in Russian].
5. GARDNER, Johann, von. *Liturgical Singing of the Russian Orthodox Church. Its Nature, System, and History: In Two Volumes*. Sergiyev Posad, 1998, vol. 2, 640 pp. [in Russian].

6. HORDIYENKO, Vyacheslav. Forms of Religious Activity of the Orthodox Faithful in Soviet Ukraine on the Eve of World War II. In: Arkadiy KORNIKOV, ed.-in-chief, *State, Society, and Church in the XXth-Century Russian History: Proceedings of the XIIIth International Scientific Conference, Ivanovo, March, 12–13, 2014: in Two Parts*. Ivanovo: Ivanovo State University, 2014, pt. 1, pp. 62–66 [in Russian].
7. YELENSKYI, Viktor. *State-Church Relations in Ukraine (1017–1990)*. Kyiv: Knowledge, 1991, 72 pp. [in Ukrainian].
8. An Interview with Archimandrite Polycarp (Linenko), an Ustavnyk (Connoisseur in Monastic Statute) of the Kyiv-Lavra of the Caves, a Choirmaster of the Left Church Choir. In: *The Ecclesiastical Orthodox Newspaper*. Kyiv, November 27, 2012 [in Ukrainian].
9. NIKODIMOV, Ivan, Prof. *Recollecting the Kyiv-Lavra of the Caves (1918–1943)*. 4th stereotyped edition. Kyiv: Kyiv-Lavra of the Caves Publishers, 2016, 224 pp. [in Russian].
10. NIKOLSKYI, Volodymyr. National Aspects of the 1937 Political Repressions in Ukraine. In: Valeriy SMOLIY, ed.-in-chief, *The Ukrainian Historical Journal*. Kyiv: Scientific Thought, 2001, 2, 74–89 [in Ukrainian].
11. ODINTSOV, Mikhail. *The State and the Church: A History of Their Relationship. 1917–1938*. Moscow: Knowledge, 1991, 64 pp. [in Russian].
12. POTYOMKINA, Nora. A Modern Moscow Singing Tradition and a Chant of the Kyiv-Lavra of the Caves. In: *Proceedings of the Gnesins Russian Academy of Music's Online Conference «Musical Science in the Post-Soviet Space»* [online]. Available from: <http://2010.gnesinstudy.ru/wp-content/uploads/2010/03/Potyomkina.pdf>.
13. RZHEVSKA, Maya. *At the Turn of Times. Music of Dnieper Ukraine in the First Third of the XXth Century in the Socio-Cultural Context of the Era: A Monograph*. Kyiv: Autograph, 2005, 352 pp. [in Ukrainian].
14. RAKHMANOVA, Marina (text compiler, preface's author, annotator). *Russian Sacred Music in Documents and Materials. Vol. IX: Russian Orthodox Church Singing in the 20th Century: The Soviet Period. Bk. I: The 1920s–1930s. Pt. I*. State Institute for Art Studies. Research adviser – A. NAUMOV. Moscow: Languages of the Slavonic Culture, 2015, 608 pp. [in Russian].
15. SHEVCHUK, Olena. Iador (Tkachenko Iliarion Afanasevich). In: Sergey KRAVETS (ROC's CRC's chief). *The Orthodox Encyclopedia*. Moscow: Church Research Centre of the ROC *Orthodox Encyclopedia*, 2009, vol. 20, pp. 424–426 [in Russian].

SUMMARY

One of the most significant components of the Ukrainian people's spiritual culture is liturgical singing. The powerful bearer of traditions of ancient column chant was the chant of the Kyiv-Lavra of the Caves, a majestic creation of a synaxis' prayer of the Kyiv-Lavra of the Caves' ascetics. The spiritual essence of the Kyiv-Lavra of the Caves' tradition was the practice of Hesychasm.

The 1917 revolutionary events has drastically changed conditions of Christianity in the territory of the then Russian Empire, and Ukraine in particular. In the history of liturgical singing of the Ukrainian culture commenced one of the most complicated and tragic times – the period of religion prohibition, mass repressions of church ministers, and the faithful in general. From the late 1920s to late 1930s, the use of forced methods of eliminating all manifestations of a religious outlook had been intensified in the Soviet society.

Despite all this, it was not possible to destroy the faith in the hearts of people. Various ways of holding liturgical ceremonies were spontaneously invented. Thence, the bearers of liturgy-and-singing tradition had been the Orthodox faithful rather than choirmasters and choirs of church singers (J. von Gardner).

The Kyiv-Lavra of the Caves found itself at the centre of tragic events of that time, as its community embarked on the path of penitents and martyrs. Among the inhabitants of the monastery, the earliest who would later be arrested, executed in prisons, or exiled to correctional camps, were Kyiv-Lavra Hiero-Archimandrites, Metropolitans Volodymyr (Bohoyavlenskyi) and Anthonyi (Khrapovytskyi).

Activities of the entire Kyiv-Lavra of the Caves' community took place under the vigilant supervision of agents of the SPD (State Political Directorate), created in March 1922, as well as its su-

perseding agency – PCIA (People’s Commissariat for Internal Affairs). In 1924, a situation around the Kyiv-Lavra of the Caves became even more complicated: the SPD developed a programme of accelerating the split of the Orthodox Church. In December 1924 to January 1925, a large group of Kyiv-Lavra monks, led by abbot-Archimandrite Clement (Zheretiyenko), was arrested on charge of concealing church values. On September 29, 1926, the All-Ukrainian Central Executive Committee and the Council of People’s Commissars of the Ukrainian SSR adopted a resolution *On Designating the Former Kyiv-Lavra of the Caves as a Historical and Cultural State Reserve and Its Transforming into an All-Ukrainian Museum Town*.

The newly elected abbot-Archimandrite Hermogenes (Holubiev) has exerted himself at the most to organize the monastic life in extremely difficult conditions. Nevertheless, the situation was deteriorating. In October 1929, 138 monks were evicted from the monastery’s territory, and on November 18 of the same year, the Kyiv Okruha Executive Committee made the ultimate decision to close the Kyiv-Lavra of the Caves. Both the great choirs of the monastery – the Great Church’s one and the Metropolitan’s one – were dissolved.

Upon having been dispossessed of churches, the main part of the monastery’s community passed to minister at the Lavra Cave parish churches – Venerable Father St Theodosius of the Caves Church, St Olha Church, and the Resurrection of Christ Church. At St Olha Church, a large and consolidated parish was organized. The choir, consisting of 25–30 psalm-readers – choir brothers, also went there: they sang at both church choirs with canonarchs. The obedience of priesthood and choirmaster office in 1925–1933 was there observed by the Sche-Archimandrite-to-be Valeriy (secular name – Vasyliy Avksentiyovych Ustymenko). Elderly and sick monks were displaced to private apartments in Mysholovka not far from the Kytayiv Hermitage. At the Kytayiv Monastery (until its closure in 1933), church services had been held after the Kyiv-Lavra statute with using the Kyiv-Lavra of the Caves chant.

With introducing the passport system and intensifying the repressive measures against the Orthodox Church since the latter part of the 1930s, the Kyiv-Lavra community had become semi-legal. It is unknown for certain how, in the almost catacomb conditions of life, the dispersed Kyiv-Lavra brotherhood performed the routine ministry of synaxis’ prayers to the Creator. From late 1937 to July 15, 1941, the only Orthodox archpastor in Kyiv was Bishop Anthony (Abashidze), although he was actually *retired*. It is known that divine services after the Kyiv-Lavra statute were held at his home.

According to a centuries-old tradition, a considerable part of aspirants to the monastery’s community, which had at least minimal musical abilities, observed their obedience at a church choir. While humbly keeping the obedience of choristers, psalm-readers, *ustavnyky*, *pidustavnyky*, choirmasters, they grew to be immediate performers of the Kyiv-Lavra statutory singing tradition. Among them, in the history shone out the following names: Archimandrite Valeriy (secular name – Vasyliy Avksentiyovych Ustymenko), Archimandrite Iador (secular name – Ilarion Afanasiyovych Tkachenko), Archimandrite Hieron (secular name – Ivan Lavrentiyevych Stankevych), Archimandrite Irenarch (secular name – Ivan Mykolayovych Koldorkyn), Archimandrite Nikon (secular name – Mykyta Leontiyovych Bilokobylskiy), Archimandrite Peter (secular name – Pavlo Yevstafiyovych Koval), Archimandrite Florus (secular name – Tykhon Fedorovych Honcharenko), Archbishop of Chile Leontius (secular name – Vasyl Kostiantynovych Fylypovych), Hegumen Paphnutius (secular name – Petro Ivanovych Zaderholova), Hegumen Zosimos (secular name – Zakhar Hryhorovych Tverdokhlib), Hegumen Vlasios (secular name – Volodymyr Mykhaylovych Bychko), Hieromonk Agapetus (secular name – Antony Kyrylovych Zhydenko), Hieromonk Azariah (secular name – Andriy Yakovych Nadochenko), and others. In course of one of the most arduous periods in the Orthodox Church’s history, each of them endured his own difficult and tragic trials.

Keywords: Kyiv-Lavra of the Caves, choristers, choirmasters, *ustavnyky* (connoisseurs in monastic statute), *pidustavnyky* (subordinates to the *ustavnyky*), psalm-readers.